

De dynamiek van conflicten, grenzen en identiteiten

'De aarde is feitelijk één wereld, waarin lege, onbewoonde ruimten niet echt bestaan. Net zoals niemand van ons buiten de geografie staat of zich aan de geografie kan onttrekken, staat niemand van ons helemaal los van de strijd over geografie. Die strijd is ingewikkeld en belangwekkend, omdat zij niet alleen over soldaten en kanonnen gaat, maar ook over ideeën, over vormen, over beelden en over wat wordt verbeeld.' Aldus de kritische oriëntalist Edward Said in zijn klassieker *Culture and Imperialism*.¹

De misleiding van de geopolitieke atlas

De geopolitieke kaart van vandaag is die van gisteren niet meer. Dat te zeggen lijkt niets minder dan een tautologie. Tegelijkertijd is het laten doordringen van dat besef van doorslaggevend belang voor het begrijpen van menselijke territorialiteit. Want het maakt duidelijk dat niet de *fixatie* van grenzen en identiteiten op de wereldkaart de permanentie is in de geopolitieke geschiedenis, maar juist de *verschuiving* ervan. De kaart van de wereld is zo dynamisch als de samenleving is. De ultieme en ideale natie-staat bestaat natuurlijk niet. De droom van de geopolitieke drie-eenheid, een eenheid in *territorium, burgerschap en identiteit*, is een fictie. Wat eenheid wordt genoemd en wat separatisme, is namelijk afhankelijk van de beantwoording van de vraag met welke bril je kijkt en wanneer je kijkt. Alleen al gegeven het grote aantal nationaliteiten en etniciteiten en het relatief beperkte aantal staten zijn er altijd latente conflicten, grensonenigheden, nieuwe gewelddadige bezettingen, kolonisaties of repressies, of juist al dan niet gewelddadige claims van onafhankelijkheid in naam van en met een beroep op het zogenaamd recht doen aan die zelfde drie-eenheid. Het is daarom wetenschappelijk zinvoller en realistischer het perspectief om te draaien. In plaats van de fictie van de eenheid in de grenzen van territorium, burgerschap en identiteit als einde van de geschiedenis en als politiek-strategisch uitgangspunt te nemen, biedt het perspectief om te proberen de *dynamiek* van grenzen en identiteiten te volgen en te begrijpen. Dit levert een veel genuanceerder en rijker beeld van de mondiale geopolitieke verhoudingen op.

Kijken we aldus naar de geopolitieke grensdyna-

miek van vandaag, dan lijkt het erop alsof deze de laatste decennia in een stroomversnelling is geraakt. Voor een belangrijk deel kan dit verklaard worden door een aantal zeer ingrijpende geopolitieke veranderingen die nog steeds niet zijn uitgewerkt, zoals de val van de Muur, het uiteenvallen van de Sovjetunie en Joegoslavië, de opkomst van nieuwe naties in Centraal-Azië en het Verre Oosten, het separatisme in Oost-Europa, de toename van het mondiale verkeer van mensen en de opkomst van nieuwe geopolitieke terreuren en conflicten. Maar ook binnen de grenzen van de Europese Unie zijn mede door de talrijke integratiepogingen het nationale en regionale bewustzijn en de onafhankelijkheidsdrang vergroot.

Er is, kortom, in veel delen van de wereld een zoektocht waarneembaar naar de balans tussen een verlangen naar mobiliteit en internationalisering enerzijds en nieuwe hang naar zekerheid, identiteit en veiligheid anderzijds. *Dit themanummer* is een uitgebreide verkenning van deze dialectische territoriale ontwikkelingen. Meer in het bijzonder kijken we naar de krachtige en soms zelfs gewelddadige pogingen van territoriale onafhankelijkheidsclaims en conflicten in het contemporaine geopolitieke krachtenveld.

Grenzen en identiteiten vatten wij hier op als dynamische (soms gewelddadige) praktijken en niet als fixaties en objecten. Elders gaat de aandacht vaak juist wél uit naar de stellingen van grenzen en identiteiten. Een hoog hek, het neerzetten van een muur aan de rand van een land of zelfs dwars erdoor of een bewapende agent aan de grens maakt waarschijnlijk meer indruk dan de dagelijkse latente internalisering van een grens of de vaak geleidelijke opening ervan. Maar of de territoriale claim op eigenheid zich nu markeert als prikkeldraad of door een met gras overgroeid grenspaaltje, over de kracht van de grens of de identiteit zegt het weinig. De kracht wordt niet bepaald door de fysieke verschijningsvorm, de morfologie, maar door de macht waarmee die door mensen zelf al dan niet repressief gehandhaafd en moreel geladen wordt. Wat van belang is bij de bestudering van de ontologie van grenzen is niet alleen het object grens, maar vooral ook het *objectificatieproces* van de grens, de sociaal constituerende machtspraktijken die

een ruimtelijke invloed hebben en die leiden tot de betekenisverlening aan de grens. Kort en goed, een territoriale grens is een abstract idee van en geloof in de aanwezigheid en continuïteit van een ruimtelijk bindende macht, die geobjectificeerd wordt in onze dagelijkse sociale praktijken.

Juist omdat een identiteit niet op papier staat, geen object is dat je vast kunt houden, wordt de eigen gemeenschap iedere dag opnieuw uitgevonden – soms zelfs als terreurdaad of tegen de verdrukking in. Het wij van een eenheid wordt dagelijks gereproduceerd, zowel symbolisch (door middel van vlaggen, een volkslied en borden) als semiotisch (door middel van taal en educatie). Vooral politici die gekozen zijn om de eigen regio of natie te vertegenwoordigen, stoken niet zelden bewust en al dan niet met goede bedoelingen het vuurtje van trots en identificatie verder op. De wereld buiten de grens wordt daarbij doorgaans geïnstrumentaliseerd door haar symbolisch te verhalen en representeren als de concurrent, de vijand, de ander, of chaos, om daar het verhaal van de unieke coherentie en eenvormige culturele traditie van de eigen eenheid tegen af te zetten. Net als bij het maken van landkaarten is een begrenzing eerder een proces van het maken dan van het ontdekken van waarheid. De grens communiceert waarheid, maar is daarmee nog geen waarheid. Het gevolg is dat een grens, net als een landkaart, onoverkomelijk een leugen is. De grens koloniseert de vrije ruimte van de waarheid.

De grens als masker en spiegel

Het markeren en symbolisch reproduceren van grenzen kan slechts succesvol zijn als zij die subject zijn van deze strategische grensproducties er ook *belang* bij hebben. De grens moet als waarheid geloofd worden. Waarom zouden inwoners van een regio of land, waarvan de grenzen nooit natuurlijk of vanzelfsprekend zijn en bovendien door onvoorspelbare historische toevalligheden gegroeid zijn, gaan geloven in de waarheid van deze grenzen? Waarom neigen we naar deze zelf-repressie?

Het antwoord is erin gelegen dat vereenzelviging met de eigen omgeving en de eigen gemeenschap *het zelf* een gevoel van *eigenwaarde* verschaft. De zekerheid van de nationale/regionale eenheid voedt het zelf. Je zelf krijgt een dak boven het hoofd, het dak van het nationale/regionale huis, dat gebouwd is en onderhouden wordt door de hele gemeenschap waarvan je deel uitmaakt. Je hoort er bij, wordt deel van een geheel, deel van een grotere eenheid, wat

betekenis en inhoud geeft aan het leven op een bepaalde plek. Het construeren en markeren van een ruimtelijke eenheid geeft bovendien uiting aan het verlangen duidelijke ruimtelijke bakens en prioriteiten te hebben in het dagelijks leven. *Reproductie* van grenzen – in *actieve vormen* als het aangeven of meehelpen oppakken van illegalen, zoals door sommige rechts-conservatieve Amerikaanse burgergroepen gebeurt in het Mexicaans-Amerikaanse grensgebied, als het fanatiek toejuichen van de nationale voetbaltrots of in *passievere vormen* als het accepteren van restrictieve immigratiebeleidsmaatregelen of het naleven van gemeenschappelijke routines en conventies – houdt de ordening en purificatie in stand.

Een grens markeren is feitelijk zeggen: houdt afstand. Het creëert een thuis, waar je de deur achter je dicht kan doen. Door je te verschansen achter het gemeenschappelijk geschapen venster op de wereld en het eigen wereldbeeld, wordt een afstand gecreëerd tot het land van de Ander. Die daardoor gecreëerde Ander wordt constituerend voor de eigen identiteit. Je herkent jezelf in de spiegeling van de ogen van de ander.

Die ordening van de begrenzing van het wereldbeeld en de identiteit geeft aldus rust, comfort en zekerheid. Dat kan verklaren waarom er in dit tijdperk van 'globalisering', verschuivende grenzen en migratie een zekere hang is naar nostalgie, verloren normen en waarden, en waarom er onrust is over de functie van grenzen. Want de mobiliteit van de Ander in het gemeenschappelijke thuis vertroebelt voor sommigen de comfortabele mentale ordening van de wereld en daarmee ook de veronderstelling van puurheid van de eigen verbeelde eenheid.

Het buitensluiten van de Ander is dus geen bijkomstigheid, maar juist mede de oorzaak of aanleiding van het verlangen naar en het al dan niet gewelddadig opwerpen van een grens. Want het begrenzen van de Ander maakt de eigen ruimte. Juist doordat er een onderscheid gemaakt wordt tussen vreemdelingen en 'eigenlingen', worden grenzen geclaimd of benadrukt. Wat waarheid over de Ander is in de eigen ruimte, kan dan een leugen zijn in de ruimte van de Ander. En wat conventionele realiteit is in de eigen ruimte, kan een doembeeld of een fantasie zijn in de ruimte van de Ander. Iedere samenleving maakt zijn eigen Anderen.

De drug van de eigenheid

Per definitie zijn grenzen daarom partieel, selectief

en opportunistisch, zowel in hun representatie als in de belangen die ze dienen. Ze sluiten sommige gebieden en sommige mensen in; andere gebieden en andere mensen buiten. En dan geldt, hoe groter de angst voor de vreemdeling of de overheerser buiten de eigen verbeelde eenheid en hoe sterker geloofd wordt in het nut en belang van de protectie van de eigenheid, hoe groter het verschil is dat de begrensde identiteit maakt. De gedachte is dat de constructie van afstand door een grens een antwoord biedt op de angst overspoeld te worden, de identiteit te verliezen, de controle over de eigen ruimte en de eigenheid kwijt te raken. Het maskeert de angst die de existentie zelf raakt, een angst voor het ontbreken van verschil, voor de volledige openheid, voor anarchie.

De voortdurende productie van ordening en purificatie van de eigen ruimte en de eigen waarheid werken als een *drug* die deze angsten bezweert. Toegegeven, het afscheiden van de wereld om je heen is politiek een verleidelijke keuze. De fantasie van de *nation by design* als masker voor de eigen latente existentiële angsten en onzekerheden doet het goed in een tijd van *extreme make-overs*. Het creëert een behaaglijke en gemakkelijk verkoopbare illusie van rust en zekerheid, maar het effect is op zijn best maar tijdelijk. De constitutie van een gezamenlijke eigen ruimte creëert een onmiddellijke bevrediging, maar het gevolg is een lange-termijnbehoefte aan nieuwe toe-eigening en controle. Een overheid die krachtige regionale of nationale politiek bedrijft, heeft een oneindige behoefte aan controle en zuivering. Het verlangen naar vervolmaking van de eigenheid, het verlangen naar het gedroomde land, is verslavend en eindeloos.

En de *drug* van het verheerlijken van de territoriale eigenheid en vermeende superioriteit heeft een prijs. De verslaving kan strategisch comfortabel zijn, rust verschaffen en zekerheid genereren, maar tegelijkertijd ook immoreel zijn jegens hen die worden buitengesloten. Door de grenzen te sluiten, sluit je de ander buiten. En die ander is juist nodig voor de voeding van de eigen identiteit. De spiegeling aan de ander kan alleen als met open ogen gekeken wordt. In een huis met alleen spiegels en geen vensters ontbreekt juist het zicht op de werkelijkheid. Dan wordt de Ander een spook, een monster, een indringer, met niet te vertrouwen drijfveren. Niet het bos is eng, maar de verhalen over de bossen maken het bos eng. Het is de bosrand die als afscheiding naar een andere wereld – een wereld van het donkere, de chaos, het

wilde – gecultiveerd en gereproduceerd wordt door verhalen over het bos. Het hardnekkig op afstand houden van de wereld van het andere vergroot het comfort, maar ook de onzekerheid. Afwijkingen van de norm worden dan taboe of potentieel gevaarlijk. De ruimte voor nieuwelingen of andersdenkenden wordt dan kleiner en de eigen ruimte wordt als angstig vol ervaren. De wandaden van de Ander worden dan gezien als typisch voor hun cultuur om daar tegenover de wandaden van het vermeende eigen volk toe te schrijven aan overmacht of de omstandigheden. Hoe sterker de grens is gesloten, hoe fantasierijker de verhalen over de Ander en hoe groter de potentiële fobische onzekerheid en discriminatie. Een volledig naar binnen gekeerde gemeenschap wordt uiteindelijk puristisch en vertrouwt geen enkel vreemd element meer. Een dergelijke dwang en verharding produceren potentieel disidentificatie, het terugtrekken of rebelleren, waartegen dan vaak weer dwang wordt ingezet. Zo ontstaat een cyclische grens- en identiteitspolitiek die de onzekerheid, die permanent aanwezig is in een open samenleving, niet opvangt of reduceert, maar juist prikkelt en bewust vergroot. Het geloof in de als 'eigen' gedefinieerde gemeenschap is dan een fundamentalisme geworden.

De geopolitiek van grenzen en identiteiten

Dit proces van balanceren tussen begrenzing en ontgrenzing komt nooit tot stilstand. Grenzen en identiteiten zijn zodoende niet een gegeven of vanzelfsprekend, ze zijn altijd willekeurig, afhankelijk als ze zijn van interpretatie en de uitleg die er politiek aan gegeven wordt. De invalshoek die we hier kiezen, sluit aan bij en bouwt voort op geopolitieke en politiek-geografische kritische debatten.² In de internationale wetenschappelijke discussie over het begrenzen van ruimten en identiteiten is het begrip 'grens' niet langer en louter gedefinieerd als een vanzelfsprekende of geografisch bepalende lijn op een kaart. Het inzicht is dominant geworden dat een grens moet worden gezien als de ruimtelijke weergave van een *strategische eis om verschil te maken in de ruimte*. Kortweg, er is geen rationele en universele codering van grenzen in de ruimte. Grenzen en identiteit laten zich niet universeel en dwingend voorschrijven of boetsen, maar zijn een proces van participatie, erkenning en internalisering.

Grenzen en identiteiten zijn menselijke condities waarmee we onszelf en de relaties met anderen

markeren. De grens beperkt zich dan ook niet tot het grensgebied of het grenslandschap zelf, maar ligt ook in de samenleving als geheel. Het proces manifesteert zich in de sociale en culturele praktijken en wetgeving, evenals in nationale/regionale helden in films en romans, en gedenktekens, ceremonies en publieke evenementen in de gehele territoriaal gedefinieerde samenleving.

Aandacht voor de wijze waarop een geopolitieke claim als monopolie op de waarheid wordt verhaald en betekenis verwerft, heeft geleid tot een scherper wetenschappelijk oog voor de strategische praktijken waarmee beelden en waarheden over grenzen en identiteiten worden geclaimd en uitgevonden. Dit themanummer gaat verder dan een geo-deterministische beschouwing van grenzen en identiteiten. Tegelijkertijd trachten we verre te blijven van een nihilistisch wereldbeeld of een morele, relativistische leegte. Wat duidelijk wordt is dat het construeren van grenzen en het identificeren met territoria processen zijn die altijd voortduren, zich herhalen, dan weer krachtig verzet opleveren, maar noch in de tijd, noch in de ruimte definitief gefixeerd kunnen worden. Het beschouwen en interpreteren van de gevolgen van ontbindings- en conflictrelaties kan worden gezien als bindend element.

Dit themanummer bevat vanzelfsprekend niet het complete overzicht van alle contemporaine nieuwe begrenzings en identiteiten. Het biedt een beknopte en noodzakelijk selectieve weergave van een aantal begrenzings en hun conflicten. Daarmee is het laatste hierover niet gezegd. De claims op zuiverheid en orde en de daarmee gepaard gaande exclusiviteit en soms gewelddadige bejegening van wat gedefinieerd wordt als Anderen zullen courante praktijken blijven. Ze vergen permanente kritische toetsing en reflectie. Waren er voorheen vooral conflicten tussen landen, vandaag zijn er meer conflicten binnen landen dan tussen landen. De wereldkaart van morgen zal een andere zijn dan die van vandaag. De wereld van morgen zal andere Anderen hebben. Het is een opgave voor ons allen de dynamiek waarom en hoe deze Anderen gemaakt en bejegend worden, te begrijpen en waar mogelijk het geweld te voorkomen.

Noten

- 1 Edward Said, *Culture and Imperialism*, New York, 1993, blz. 7.
- 2 J. Anderson & L. O'Dowd, 'Borders, Border Regions and Territoriality: Contradictory Meanings, Changing Significance', in: *Regional Studies*, 33 (7), 1999, blz. 593-604; H. Donnan & T. Wilson, *Borders: Frontiers of identity, nation and state*, Oxford: Berg Publishers, 1999; H. van Houtum & T. van Naerssen, 'Bordering, ordering and othering', in: *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie (TESG)*, jrg. 93, no. 2, 2002, blz. 125-136; H. van Houtum, 'The geopolitics of borders and boundaries', in: *Geopolitics*, 2005, no. 10, blz. 672-679; D. Newman & A. Paasi, 'Fences and neighbours in a post-modern world: boundary narratives in political geography', in: *Progress in Human Geography*, 22 (2), 1998, blz. 186-207; en D. Reichert, 'On boundaries', in: *Society and Space*, jrg. 10, 1992, blz. 87-98.

Dr Henk van Houtum is universitair hoofddocent Politieke Geografie en Geopolitiek en hoofd van het Nijmegen Centre for Border Research, Radboud Universiteit Nijmegen. Hij trad op als gastredacteur van dit nummer.